

TAMÁSKA MÁTÉ

Kockaházat a skanzenbe?

Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfelújításban*

Akár kockaház is kerülhet a skanzenbe – ezzel a meglepő címmel jelent meg néhány évvel ezelőtt egy rövid riport a szentendrei skanzenről.¹ A szerző szerint több nyugat-európai országban magától értetődő a közelmúlt lakáskultúrájának múzeumi jelenléte, miközben Magyarországon a szakma érdeklődése legfeljebb az 1940-es évekig terjed.² A cikkíró biztosan nem esztétikai megfontolások vezérelték, ami abból is látszik, hogy „csiricsaré vakolatos kockaházaknak” nevezi a szabadtéri múzeumnak javasolt épülettípust.

Az újságírók, szakírók idegenkedése a kockaházról nem új keletű. Az 1960-as évek elején a *Kortárs* című folyóiratban kibontakozó családi-házvita során Sipos Gyula költő élesen bírálta a magánérős építkezéseket. Meglátása szerint a saját tulajdon eszménye a kapitalista múlt maradványaként gátolja a szocialista társadalom kialakulását.³ Javasolta

* A tanulmányt részben az alábbi, általam végzett empirikus vizsgálatok eredményeire alapoztam: *A vidéki örökségalkotás útjai Szendrő, Tiszafüred, Sukoró és Nagykarácsony példáján*. 2005 óta folyó kutatás; *Mörbisch am See (Fertőmeggyes) urbanisztikai vizsgálata*. 2006. július 1.–október 31.; *A Kassai-medence településtörténeti és örökségvédelmi vizsgálata*. 2006 óta folyó kutatás.

¹ N. Kósa Judit: Akár kockaház is kerülhet a skanzenbe. *Népszabadság*, 2001. június 21.

² Az elmúlt években felvetődött Szentendrén egy 20. századi épületegyüttes kiállításra, ám ennek tematikája a kutatások tükrében szintén csak az 1940-es évek népies parasztházaiig terjed, mint például a tordasi Hangya szövetkezet mintaépítkezései. Lásd SÁRI Zsolt: Egy falu a huszadik századból. A 20. századi épületegyüttes lehetősége a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In: *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve*. Szentendre, 2006. 15–31.

³ A *Kortárs* 1960–1961-es vitája során a következő sorrendben jelentek meg az írások: SÍPOS Gyula: Kinek építkezünk?; MAJOR Máté: „Sziget-ház, sziget-lakás”, vagy közösségi otthon?; GRANASZTÓI Pál: Város és otthon; VERES Péter: Lakáseszmény-életeszmény; NÉMETHI László: Lakásépítés–országberendezés; SÓTÉR István: Városi ábrándok; ALMÁSI Miklós: Új módon élni és régi módon építeni; FONÁL Sándor: Még egyszer a lakáskérdésről; MÓCSÉNYI Mihály: A város és környezete; MAJOR Máté: A családiház-problémáról – nem

az üdülőkben bevált kollektív lakóházak kialakítását, ahol bizonyos tevékenységek – mosás, étkezés, családi együttlét – nem otthon, szűk körben, hanem a közösségi terekben zajlanak. Az irodalmár felvetéséhez a hazai építészetelmélet sokáig megfellebbezhetetlennek tartott szakírója, Major Máté is csatlakozott: „S ha igaz, hogy a termelőeszközök [...] kis magántulajdona nap mint nap újratermeli a kapitalizmust, a családi ház [...] elsősorban szellemiekben teszi ugyanezt.”⁴ Major úgy látta, hogy a kapitalizmus különösen Magyarországot veszélyezteti, ahol az állam lakásépítési szerepvállalása messze elmarad a többi szocialista országban tapasztalhatótól. Sipos és Major elképzeléseit élesen bírálta Granasztói Pál, az urbanisztikai gondolkodás hazai úttörője. Almási Miklós sem látott szoros összefüggést a családi házak építése és az antiszociális életvezetés között. Nem tartotta elfogadhatónak Major kedvelt premisszáját, miszerint építészeti eszközökkel, mint például a kollektív ház, kialakíthatók lennének a hiányzó közösségek.

A vitában a legtöbb szociológiai szempontot felvonultató írás Veres Péteré volt, aki igyekezett választ adni az építészek azon kritikáira, miszerint még a racionálisan megtervezett házakat sem képesek a falusiak megfelelően használni. Rámutatott egy addig figyelmen kívül hagyott tényezőre: hiába épülnek többszobás házak, ha a kifűtésükhöz nincs elegendő tüzelő, és így a család telente továbbra is a konyhába szorul. Kiemelte a ház szociális funkcióját, miszerint falun „házon mérték az embert”, és ennek megfelelően a házformában gyorsabb a változás, mint az élet egyéb területein. A parasztember inkább lemond a háromfogásos ebédről, csak hogy reprezentatív, a többiek szemében szépek tűnő házat építhessen. Szépségideálját szintúgy meghatározza társadalmi pozíciója: „a társadalmi kapaszkodó útján, és erre most az egész paraszti társadalom rákerült, mindig mindenki csak a közvetlenül előtte lévő és elérhetőnek vélt, illetve valóban elérhető lépcsőfokot látja”.⁵ A parasztság esetében ez a lépcsőfok a kispolgári miliő és az ahhoz kapcsolódó lakásigény.

*

A népi házépítéssel foglalkozó építészeti diskurzusok a kockaházakkal rendszerint már nem foglalkoznak, mert ezt az új építészeti formanyelvet idegennek tartják a korábbi építkezési módoktól. A kockaházakról

utoljára. Az írásokat újraközölte: MAJOR Máté–OSSKÓ Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Corvina Könyvkiadó, Budapest, 1981. 191–247. (Az idézetek helyét e kötet alapján adom meg.)

⁴ Uo. 197.

⁵ Uo. 210.

íródott legismertebb munka szociológiai szempontból közelítette meg a témát.⁶ Tóth Zoltán tanulmányában rámutatott, hogy Szekszárdon a korábbi gazdaelit belvárosi házai az 1960-as és 1970-es években már erősen szlamosodó területet alkottak. Az új minták, a kockaházak építkezések a város szélén jelentek meg. Klasszifikációjában az ólas és az ól nélküli kockaház a háztáji gazdaságból kilépés fokozataira utal. Előbbi döntően ott volt jellemző, ahol a családfő segéd munkásként dolgozott, miközben felesége otthon ellátta a háztáji gazdaság feladatait. A nők munkaerőpiacra lépésével párhuzamosan az ólas típus folyamatosan visszaszorult. A kutató szerint a mezőgazdasági jövedelemkiegészítést a családok átmeneti megoldásnak tekintették. Végző célként az úgynevezett kispolgári egzisztencia megteremtése lebegett szemük előtt. Az életmód ilyen jellegű átalakulásához szervesen hozzátartozott az urbánus formákat is megjelenítő kockaház.

A kockaház a magyar parasztság megkésett polgárosodásának és urbanizációjának velejárója, amely rövid virágzás után, az 1970-es évek jóléti korszakában átadta helyét a nyugati fogyasztási mintákat követő emeletes családi háznak. Ez bizonyos értelemben mélyrehatóbb változásokat jelzett, mint a panelépítkezés. Míg utóbbi a modern ipari társadalom egy közbülső megállója, addig a kockaház határforma a paraszti és a fogyasztói mentalitás között, átmenet a helyi, tájegységekre tagozódott szűk paraszti világ és a nemzetközi világpiac uniformizmusa között.

Bár a közvélekedés szerint a kockaház kifejezetten a Kádár-korszak terméke, ez az építészeti forma nem teljesen hagyomány nélküli a paraszti építészetben. Kétségtelen, hogy e háztípus tömeges elterjedése erre az időszakra esik, azonban a jelenség megértéséhez az 1920-as és 1930-as évekig kell visszatekinteni.

A 20. század első felének magyar falvaiban és falusias kisvárosaiban négy jellegzetes építési tendenciát lehet elkülöníteni. Az elsőbe tartoztak azok az úgynevezett *depressziós zónák*, ahol a 19. század végének archaikus, régi stílusúnak számító házai viszonylag nagy számban álltak. Ide tartozott többek között a Felső- és Közép-Tiszavidék, Göcsej, Órség, Fejér megye középső és déli területe. A régi stílusra az erőteljes lokalitás volt jellemző. A földrajzi adottságok megszabta építészeti karakterkülönbségek élesek, mivel a gazdálkodási módok és az azt kiszolgáló építészeti megoldások messzemenően alkalmazkodtak a táji feltételekhez. A gazdálkodási rendjükben hasonló, de más természetföldrajzi környe-

⁶ Tóth Zoltán: Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalmi 1972-ben. *Valóság*, 1976/4. 74–84.

zetben létrejött települési formák építészete között azonban alapvető eltéréseket regisztrálhatunk. A legeltető állattartáshoz kapcsolódó hortobágyi építmények anyaghasználata és építésmódja gyökeresen eltért a hegyvidéki nyári szállásokétól. Az intenzív kertészkedésből élő falvakban jellemző lehetett mind a zártos, tömör faluépítéset, de a szórt tanyarendszer is. A Kárpátok népi építészete az erdőalkotó fajajok elterjedése alapján alkotott dialektusokat, de sajátos helyi szokásrendek is befolyásolták az egyes falvak, kistájak karakterjegyeit.⁷ Gyakorta ősi tetőszerkezet (ágasfás, ollólábas), növényi eredetű héjazat (nád, zsúp, zszindely) jellemezte a házakat, vidékenként más-más rakási technikákkal.

A második világháború után ezeknek a falvaknak az építészete alakult át a leggyorsabban, mert lakosaik már nem tartották otthonosnak a rohamosan változó életkörülmények között a korábbi, akkorra már primitívnek tűnő épületeket. Gyenesdiás alacsony, nádtetős házai a Balaton partjának fejlesztésével párhuzamosan szinte nyomtalanul eltűntek. A zempléni Hercegkúton hasonlót tapasztalt Balassa Iván, aki 1957–1961 közötti kutatásainak húsz évvel későbbi publikálásakor így írt: „a faluban egyetlenegy régi lakóház sem maradt meg, ugyanakkor gyűjtőtűrtjaim idején még alig lehetett egy-egy új házzal találkozni”.⁸

A második típus *a módosabb gazdarétegek korszerűsített, úgynevezett új stílusú portája* volt. Az előbbivel összevetve uniformizáltabb kialakítású típus a mezővárosokban fejlődött ki, ezekből az urbánus gócpontokból kiindulva hódította meg az egyes községeket.⁹ A hazai németiség lakta községek nagyon gyorsan modernizálódtak, és ezzel magyarázható, hogy az idősek az interjúszituációban gyakorta „sváb házakként” emlegetik a jobb minőségű parasztházakat. Természetesen magyar nemzeti-ségű falvakban is álltak sváb házak, különösen a Kisalföldön és az egykés vidékeken (az Ormánság, a Sárköz jómódú községeiben). Az új stílusú parasztház égetett téglából vagy egyszerű szárított téglából (vályogból) készült, kő- esetleg betonalapozással. A tüzelőberendezések és a tetőszerkezet uniformizálódott, a homlokzatokon eklektikus és szecessziós mintázatok jelentek meg. Az épület léptéke a régi stílushoz viszonyítva jelentősen megnövekedett. A szobák nagysága messze meghaladta a ko-

⁷ JOZEF VYDRA: *L'udová architektúra na Slovensku*. Vydavateľ'stvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava, 1958.

⁸ BALASSA IVÁN: A tokaj-hegylajai német telepek építkezésének néhány sajátossága. In: KUNT ERNŐ–SZABAD-FALVI JÓZSEF–VIGA GYULA (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Észak-Kelet-Magyarországon*. Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV., Miskolc, 1984. 267–280.

⁹ BALASSA M. IVÁN: A magyarországi németek népi építkezéséről. In: *Ház és ember 5*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 1989. 31–49.

rábbi méreteket, a belmagasság bővülése még ennél is feltűnőbb. A növényi héjazatokat kiszorította a cserép és az eternit. Gyakran a ház alaprajza is megváltozott, L-formát vett fel, esetleg az urbanizáció előrehaladtával az egész tömb az utcával párhuzamos tájolást kapott.

Harmadik lehetőségként az építésszek jegyezte népies típustervek álltak a vidéki építők rendelkezésére. Ezeket az építkezéseket a Magyar Ház Baráti Kör építészcsoportja koordinálta.¹⁰ A Padányi Gulyás Jenő és Tóth Kálmán vezette csoportosulás a modern mozgalomból kivált népi irányzat híveit tömörítette. Érvényesülésüket nagyban elősegítette, hogy az 1930-as évektől Gömbös Gyula programja mellé álltak, ezért az első szatmári mintafalu után sorra valósíthatták meg elképzeléseiket az ONCSA lakásépítési akcióinak keretében.¹¹ Egy-egy utaláson túl – mint például a tetőforma táji dialektusoknak megfelelő kialakítása – típusterveik szigorúan funkcionalista ihlettségűek voltak.¹² Az 1920-as években divatossá vált szecessziós homlokzatoktól a tervezők kifejezetten irtóztak. A rangjelző szereppel bíró három ablakot kettőre vagy egyre csökkentették, a gangot gyakran elhagyták. A falusiak saját ízlésüknek megfelelően igyekeztek feljavítani a puritán környezetet, amit az építésszek sértődötten vettek tudomásul. Ahogy Padányi Gulyás Jenő egy interjújában 1940-ben megfogalmazta: „Falvaink, amelyek olyan esztétikai ízléssel telepedtek meg a dombokon, egyre csúnyulnak. Tornyos, cifra, hazug »villát« akar építtetni mindenki, mint az »urak«. A szobafestők negyven pengőért pingálják a falusi szobákat, sokszor négypatronos

¹⁰ A Padányi Gulyás Jenő vezette Magyar Ház Baráti kör és a modern építészcsoport, illetve a népi írók, szociográfusok viszonyáról lásd HAMORI Péter: *Korszerű és népi? Korszerű vagy népi. Viták a magyar falu építészetéről a 20. század első felében. Századvég, 2004/4. 3–26.*

¹¹ Az ONCSA (Országos Népi és Családvédelmi Alap) 1940-ben kezdte meg tevékenységét, hogy a legelesettebb rétegek lakáskörülményein javítson. A háború végéig országszerte mintegy 10–12 000 korszerű kislakást vehettek birtokukba a kedvezményezett családok. A társadalmi beilleszkedést a lakáskörülmények javítása mellett védőnői és telepfelügyelői intézményrendszer segítette. A témáról, különösen annak szociálpolitikai vonatkozásairól lásd BÉREY Katalin: *Az ONCSA akció munkássága.* (Szociológiai füzetek 25.) Művelődési Minisztérium, Budapest, 1980. – Érdekességként megemlíthető, hogy a szegényparasztság iránt legtöbb esetben érzéketlen Horthy-rendszer a revízió után a visszacsatolt területek nemzetiségi arányainak megváltoztatása érdekében előszeretettel fordult az ONCSA intézményéhez. Így például a Kassától délre fekvő Barcán kialakított magyar telepes falurész felföldi háztípusai elsősorban e célból, és nem a szociális kérdés iránti elkötelezettségből fakadóan jöhettek létre. LISZKA József: *Néprajz.* Fórum Kisebbségkutató Intézet Kiadványai. 2008. <http://www.foruminst.sk/index.php?&MId=&Lév=&Ind=5&link=publ/lokreg/1/lokreg1>, lizska. Utolsó letöltés: 2008. május 19.

¹² PARMER Nóra: *Magyar építésszet a két világháború között.* Terc Kiadó, Budapest, 2001. 217.; valamint az első tervekről BÉREY Katalin: Népi törekvések és a népi építésszet kutatása a század első felének magyar építésszetében. *Ethnográfia* 1978. LXXXIX. 434–453.

mintát követel az elrontott ízlésű gazdaember.”¹³ A népies tervezők olyan házakról álmodtak, amelyek nem hivalkodók, hanem egyszerűek és funkcionálisak, mint a nagyapák régi parasztházai.

Végül negyediként említhető a *közvetlen városi mintakövetés*, amely a szabadon álló, négyzetes alaprajzú épületek formájában érhető tetten. Ez a városszéli munkástelepeken megjelenő háztípus, a Kádár-korszak kockaházának közvetlen formai előzménye – az 1940-es években már tisztán paraszti községekben is építettek.¹⁴ Így például Pákozdon 1941-ben húzták fel az első kockaházat.¹⁵

Az imént vázoltaknak megfelelően a második világháború katasztrófája után megújuló falvak számára három alternatíva kínálkozott: az új stílusú parasztház, a tervezett népies parasztház és az úgynevezett városi villa kockaház.¹⁶ A második világháború utáni újjáépítés során meglehetősen utópisztikus, modernista ötletek is felmerültek, ám ezek érdemben nem hatottak a magyar vidék fejlődésére. Ilyen volt Le Corbusier szövetkezeti faluja is, amely egyetlen emeletes pontházból állott volna.¹⁷

*

Vajon e három lehetőség közül miért éppen a kockaház válhatott a Kádár-korszak első felének típusépületévé? Annál is érdekesebb e kérdés vizsgálata, mert az 1950-es években korántsem tűnt egyértelműnek, hogy a vidék „elkockásodik”.

Az újabb telepes falvak számára készített típustervek az 1940-es évek végén továbbvitték a Magyar Ház barátainak szellemiségét. A kivitelezéssel megbízott OHÉSZ (Országos Házépítő Szövetkezet) vezetői között volt a népies irányzat emblemikus figurája, Tóth Kálmán.¹⁸ Az építésszek által koordinált faluépítés mellett a frissen kimért földeken tízezrevel húztak föl illegális tanyaépületeket.¹⁹ A földreform után országszerte zajló magánérvős építkezések a második világháborút követő szegénység

¹³ KODOLÁNYI János: Építsünk magyarul! Interjú Padányi Gulyás Jenővel. *Híd*, 1940/1. 24–26.

¹⁴ BALASSA Iván (szerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben. IV. k. Életmód*. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/04/173.html#180>. Utolsó letöltés: 2008. május 19.

¹⁵ *A Szocialista átalakulás tükröződése egy falu életében*. Pákozdi pályázati anyag, név és évszám nélkül. Magyar Néprajzi Múzeum Adattára, EA 14906.

¹⁶ A depresszív zónák archaikus építésmódja csupán a múltat képviselte. Fennmaradásában szociális kényszerítő erők játszottak szerepet, amelyek elhárultával a tulajdonosok igyekeztek minél hamarabb modernizálni lakásaikat.

¹⁷ BENKHARD Ágost: Parasztház, vagy „házfalu”. *Új építészet*, 7. 1947. 165–166.

¹⁸ HADIK András: *A népi irányzatról, a falu építészetéről. Építés és tervezés Magyarországon 1945–56*. Magyar Építészeti Múzeum Katalógusa, Budapest, 1987. 27–32.

¹⁹ SAAD József: Építésszek az újjáépítés szolgálatában. *Medvetánc*, 1985/2–3. 237–261.

szorításában ugyan, de az új stílusú parasztházak fejlődési irányához igazodtak. A háttérben a földtulajdonosok azon elképzelése állott, miszerint a jövő fejlődését a paraszti kisbirtok fogja meghatározni. Az 1950-es évek első felében tehát még nem dőlt el, milyen is lesz a szocialista falu építészeti megjelenése.

A második téesszervezési hullám után fokozódott a vidéki lakosság urbanizációs törekvése. A tradicionálisként is megjeleníthető falusi milióban a ház – mint említettem – presztízsjelző volt, a valódi anyagi jólétet a föld biztosította. A szövetkezetesítéssel a helyzet alapvetően megváltozott: a lakóház vált a családok legjelentősebb tulajdonává. Ahogyan a korábbi nemzedékek a földterület növelésére koncentráltak, úgy az 1950-es és 1960-as évek fordulójától a modern lakóház megépítése vált az elsődleges céllá. A falusiak szemében a földbirtokot felváltó modern otthon a következő generáció „hozományának” legjelentősebb részét képezte. A „hozomány” materiális értékei mellett a fürdőszobával, spájzzal ellátott, városias szocializációs környezetet megteremtő lakásbelső – sok egyéb tényező mellett – lehetővé tette a felnövekvő generáció életformájának átalakulását.

Az építkezésekhez állami támogatást lehetett igénybe venni – ezeknél viszont előírták, hogy az építési anyagokat a TŰZÉP (Tűzészter- és Építőanyag-kereskedelmi Vállalat) telepein kell beszerezni. Mindez erősen visszavetette a falusi kismesterek, asztalosok, bádigosok, kőművesek alkotói mozgásterét.²⁰ Eltűntek a mintakönyvekből ellesett ablakkerekek, ajtótokok, kézműves technikával készült vakolatdíszek. Helyettük gyári ablakokat, mintahengerek alapján gyártott geometriai formákat alkalmaztak.

Kétségtelen, hogy 1945 után a háztípusok között a kockaház jelentette a legradikálisabb szakítást az addigi építkezési formákkal. Az addig beváltak tartott építkezési gyakorlattól azonban a kockaházak nem álltak annyira távol, mint ahogy a kortársak gondolták. A négyzetes alaprajz kialakításához nem kellett feltétlenül lebontani a régi házat.²¹ Légi felvételek tanúsága szerint és a helyszíni bejárások dokumentációit vizs-

²⁰ Falvak, mezőgazdasági jellegű lakótelepek építési tapasztalatai Magyarországon az 1949–1959 években. Építési Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya beszámoló. Magyar Országos Levéltár, Építésügyi Minisztérium iratanyaga, XIX-D-3t.

²¹ Bakó Ferenc: A lakóház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon. In: *Egri Múzeum évkönyve*. Eger, 1975. 175–220. – Saját kutatásaim megerősítik a feltételezést, hogy a parasztház és a kockaház közötti láncszemet a második világháború előtti „L” alaprajzú épületekben kell keresni. Hozzá kell azonban tenni, hogy tradicionális urbanisztikai fejlődés 1945 előtt nem a négyzetes alaprajz, hanem az utcával párhuzamos tájolás irányába bővítette az „L” alapformát.

gálva feltűnő, milyen jelentős az egytraktusos parasztház bővítmenyeként létrejött kockaházak aránya. A bakonyi Fenyőfő fő utcáját például első ránézésre uralják a kockaházak, de a modernizált homlokzatok mögött a második világháború előtti porták tömbje szinte érintetlenül megmaradt. A kockaház népszerűségének valódi fokmérője éppen ez a jelenség: díszítései, átvehető formai jegyei ott is elterjedtek, ahol azt sem a telekosztás, sem az új házak építésénél természetesen jelentkező divatirányzatok nem implikálták.

A mobilitási pályára lépett generáció életében a legtávolabbi fennmaradó paraszti üzem a konyha képviselte, amely a Kárpát-medence középső területének népi építészetében a legfontosabb térszervező helyiség. Rendszerint a lakóház középső szakaszát foglalta el, (szoba–konyha–kamarahátsó szoba), innen nyíltak az ajtók a szobákba, innen fűtöttek, itt zajlott a mindennapi élet. A második világháború utáni átépítések jellegzetes tendenciája, hogy az utcai frontot kétszobássá alakították, négyzetes ablakokkal és vakolatcsíkokkal látták el. A korábbi konyha szobaként működött tovább, amelyhez hozzátoldották a vizesblokkokat is. Az új konyha a ház végébe szorult régi szoba helyiségét foglalta el, esetleg további hozzáépítésként jött létre. Nemesgyszer az így kialakított „parasztkonyha” fizikálisan is elkülönült a lakás többi részétől, mivel csak az udvarról volt megközelíthető. Mindez jól jelzi a régi paraszti életforma és a megcélzott városi divatok között fennálló távolságot.

A ház térfüzérében új helyre sorolt konyha mellett az 1950-es és 1960-as években virágkorát élte a lakótömbtől teljesen elkülönülő nyári konyha intézménye. A nyári konyha–kockaház épületegyüttese mindennél markánsabban jelezte a paraszti életmód és a városi orientáció egyidejű jelenlétét. A jelenség kulturális gyökerei a 19–20. század fordulójának tisztaszoba-divatjában keresendők, amikor először vált ketté a napi életmenetet kiszolgáló lakrész és a társadalmi orientációt kifejező reprezentációs helyiség. A 20. század második felében valóságos „tisza házakról” beszélhetünk, amelyek alig-alig szolgálták a lakók kényelmét, annál inkább alkalmasak voltak a vendégek elkápráztatására. A vendégek fogadásának alkalmain kívül kendők és huzatok védték a drága kanapékat, a redőnyt állandóan leeresztve tartották, hogy a nap ki ne szívja a bútorok színét. A mindennapi élet – különösen a házimunka – nem a lakásban, hanem a nyári konyhában zajlott. Ezek a kis épületek rendszerint nyeregtetős, oromzatos kialakításúak, a régi házról leszedett ablakokkal, ajtókkal. Az 1970-es és 1980-as évektől egyre ritkábban építettek nyári konyhákat, de a korábban készültek közül ma is sok használatban van.

A falusiak építőtevékenységét a vezető építész értelmiség hasonló kritikai alaphanggal szemlélte, mint tették azt a felvilágosodás korának népjobbító reformerei, Tessedik Sámuel vagy Berzeviczy Gergely. Mindenekelőtt hiányolták a régi stílusú parasztházak tiszta és őszinte anyagszerűségét. Különösen a tetőformák, a sátoztető és a manzárdtető bántotta a modernizmus bővületében alkotó budapesti szakembereket. Ha lapos tetőt nem is kívánhattak, azt szorgalmazták volna, hogy a falusiak térjenek vissza az úgynevezett népi építészethez: „Mennyire viszolyognak a családiház-építetők az egyszerű nyeregtetős fedéstől meg az ezzel járó oromzatos házvégektől. Nekik sátoztető kell, de mert ennek padlása, a még normális tetőhajlás mellett, alig használható, valami »praktikus« oka is akad az anyagpazarló manzárdtető kedvtelésének.”²²

A korszak vezető építészei nem tudtak azonosulni olyan építészeti megoldásokkal, mint a hármas csíkozással tagolt oromzat, a vakolatba helyezett színes csempe vagy a tető elé ugró tornyocska.²³ Az ilyen jellegű megoldásokat kispolgári csökevényként, egy meghaladott történeti kor mentalitásának „megkövült szimbólumaként” aposztrofálták. Úgy tűnik, a kockaházzal szembeni ellenszenv háttérében ideológiai megfontolások (is) álltak. A hangadó értelmiség óvta a falvakat a fogyasztási láztól, a szociális egyenlőtlenségek újbóli kiéleződésétől.

*

A mai falvakat járva az egykor giccsesnek és hivalkodónak ható kockaházak szerény, poros házikók a késő Kádár-korszak emeletes családi házai között. A házépítési szokások ugyanis az 1970-es évektől átalakultak: megfigyelhető a vertikális növekedés, a gyerekeknek épített külön szoba, a korábbi szűkös vizesblokkokat felváltó, tágas, reprezentatív fürdőszoba.²⁴ Az emeletes családi ház megjelenése és elterjedése elsősorban a területfejlesztési politikával függött össze. A központi szerepkörrel ellátott falvakban és kisvárosokká fejlesztendő községekben pozitív migrációs mérleg és építési konjunktúra alakult ki, miközben a kibocsátó településeken elnéptelenedés és ezzel együtt az építési tevékenység teljes leállása volt megfigyelhető.

Emeletes családi házakat abban az időben kezdtek el építeni, amikor a falvakból tömegesen költöztek el a fiatalok, tehát a korabeli család-

²² MAJOR Máté: „Sziget-ház, sziget-lakás”, vagy közösségi otthon? I. m. 196.

²³ A tetősík elé magasodó kétoldali tornyocskára a vizsgálatok során az interjúalanyok a bivalyos, illetve a repülő ház kifejezéseket használták.

²⁴ KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor: *Beszélő házak*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2000.

szerkezetet és annak változásait nem tükrözte hűen ez az építkezésmód.²⁵ Ennek ellenére igen népszerűnek bizonyult, mert a Kádár-korszak végének fogyasztási lázában különleges pozíciót töltött be. A továbbra is jelentős háztáji termelés többletbevétellel járt, amit azonban csak korlátozott mértékben tudtak visszaforgatni a családi üzembe.²⁶ Mivel az úgynevezett megfoghatatlan javak (például nyaralás) nem bírt olyan értékkel a falusiak szemében, mint az ingatlan, a saját ház vált a második gazdaságból származó jövedelem felhasználásának legfőbb célterületévé.

Az 1980-as években már a házépítésben is érvényesültek nyugati minták: az alpesi tető, a fehér-barna színkombináció divatja, az alpesi ház leegyszerűsített változata.²⁷ A közvetlen utánzást nehezítette az állandó anyagihiány, amit a munkahelyről kilopott anyagokkal igyekeztek kompenzálni. A falvakat járva sokszor ránézésre megállapítható az építő egykori foglalkozása: a gerendaként hasznosított útkorlát a közútkezelőtől, a vasúti kerítés az államvasutaktól, a ponyvák a gyár futószalagjáról érkeztek.

A szocializmus első korszakának nagyszabású falutervezési ideáljai az 1980-as évek családiház-építkezéseinek időszakára végképp kifulladásra kerültek. A falvak nem mutattak egységes képet: itt-ott még régi stílusú parasztházak álltak, de már sok kockaház és egymásra alig hasonlító emeletes családi ház épült.

*

Összegezve: a második világháború előtti időkben elsősorban az elővárosi telepeken jelen lévő kockaház az 1950-es évek derekáig nem tudta meghódítani a falvakat. A magyar vidéki lakosság a földosztást követően inkább a parasztházak modernizációját választotta. A korszak vezető építész szakembergárdája sem támogatta a városias kockaházakat. Ezen az 1950-es évek vidékpolitikája, illetve a második téveszervezési hullám változtatott: a rendszer stabilizációjával párhuzamosan a kínáló alternatívák közül ez tűnt a legjobb építészeti megoldásnak a falvakban élők számára. A korántsem egységes paraszti életmód átalaku-

²⁵ A korabeli típusházak átfogó gyűjteményét közli TÖMÖRY Tamás: *Lakásunk*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1979.

²⁶ A sajátos utóparaszti gazdálkodás jellegzetességeiről lásd MÁRKUS István: *Nagykorós*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

²⁷ VALUCH Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XI. 1956-os Intézet*, Budapest, 2003. 51–78.

lása, a tömeges munkaerő-piaci mobilitás feleslegessé tette a korábbi kettős – gazdálkodó és iparos – életmódból fakadó telekbeépítési formákat. A szocializációs mintákból adódó életmód és az új, városias mintájú lakáskultúra között fennálló feszültségek miatt terjedtek el a nyári konyhák.

A sokat kárhoztatott kockaház annak a generációnak az építészetét reprezentálja, amely lemondott ugyan a földhöz kötődő paraszti élet-ideál megvalósításától, de munkarendjében, életszervezésében képtelen volt elszakadni attól. Nem paraszti épület ugyan, de szintúgy messze áll a Kádár-korszak második felének nyugatias családiházmintáitól is.